Opgedragen aan Dr Nandana Chutiwongs,
oud-conservator van de beelden die het onderwerp zijn van deze bijdrage

FRANZ JUNGHUHN EN DE JAVAANSE OUDHEDEN OP JAVA EN IN LEIDEN

Op 13 oktober 1835 arriveerde in Batavia een jonge, pas afgestudeerde arts in de functie van officier van gezondheid derde klasse bij het Koninklijk Nederlands-Indische leger (KNIL). Hij had een ongestructureerd bestaan achter de rug en wilde in de tropen een nieuw leven beginnen. Hij zou er in eerste instantie 13 jaar doorbrengen, waarin zijn vele talenten tot bloei kwamen. Die lagen niet zozeer op het medische vlak, als wel op dat van de studie van de natuur in de breedste, 19^e-eeuwse zin van het woord. We doelen op de 100 jaar geleden in Mansfeld (Saksen, Duitsland) geboren Franz Wilhelm Junghuhn (26 oktober 1809-24 april 1864).

Junghuhn trok de binnenlanden van Java in en bestudeerde de natuur. Onvermoeibaar doorkruiste hij gedurende die 13 jaar het eiland Java, beklom daarbij alle vulkanen en bestudeerde de samenhang tussen hoogte, klimaat, bodem, plant en dier. Zijn belevenissen en onderzoeksresultaten wist hij helder en pakkend over te brengen in vele artikelen en boeken. Ondanks zijn soms ondiplomatieke optreden werd hij in 1845 benoemd in de Natuurkundige Commissie. In het najaar van 1848 zeilde hij via een minder gebruikelijke route terug naar Europa. Hij bracht zijn zevenjarig verlof door in Leiden en schreef daar zijn beste boeken. In deze periode ondervond hij ook internationale erkenning. Vlak voor hij in augustus 1855 - inmiddels gehuwd - naar Nederlands-Indië terugkeerde, werd hij benoemd tot ambtenaar voor Natuurkundige Onderzoekingen. Hij vestigde zich in het bergdorp Lembang op West-Java, waar hij ging experimenteren met de plant waaruit kinine gemaakt wordt. Zo werd hij de grondlegger van de kinacultuur. Junghuhn stierf in Lembang op 54-jarige leeftijd op 24 april 1864.¹

Tijdens zijn tochten over Java kwam hij ook oudheden tegen die nog niet lang daarvoor door Europeanen waren ontdekt. Deze bijdrage gaat over zijn bemoeienis met deze oudheden, 'gedenktekenen' of 'monumenten', zoals ze toen werden genoemd.

Javaanse oudheden door Europeanen ontdekt en verzameld

Toen in 1816 de Indische archipel weer aan Nederland was toegevalen, moest die niet meer als handelsonderneming, maar als kolonie op Westerse leest geschoeid worden. Hoogleraar C.G.C. Reinwardt (1773-1854) kreeg van Koning Willem I de opdracht daar niet alleen landbouw, kunsten en wetenschappen op poten te zetten, maar ook Javaanse oudheden voor het vaderland te verzamelen. Natuurlijk hoorde hij ook van de beeldencollectie in de tuin van Nicolaus Engelhard, de voormalige gouverneur van Java's Oosthoek (1801-1808). Reinwardt haalde hem over tot schenking van de mooiste beelden die hij in 1804 uit de ruïnes van Singosari had laten weghalen (afb. 3). Tijdens zijn verblijf (1816-1822) verzamelde Reinwardt dat het een lieve lust was en ondanks dat enkele van zijn scheepsladingen ten

onder gingen, bereikten in 1822 en 1824 ruim 30 stenen beelden het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (afb. 1, 7 en 8).

Van bestuursambtenaren werd verwacht dat zij voor het vaderland verzamelden. Een van deze verzamelende ambtenaren was H.J. Domis (1782-1842), die van 1816 tot 1827 in Semarang verbleef, waarvan de laatste vijf jaar als resident.² Hij was een van de eerste actief belangstellenden in Javaanse oudheden. Vanuit Semarang ging hij op zoek en beklom de nabij gelegen berg Ungaran. Op verschillende hoogtes vond hij ruïnes van het shivaïtische tempelcomplex candi Gedong Songo, waarover hij vervolgens publiceerde.³ Van een van die ruïnes heeft hij drie beelden, Ganesha, Agastya (afb. 6) en de wachter Mahakala meegenomen. In 1827 stuurde hij deze beelden naar het Museum van Oudheden in Leiden.⁴ Uit Domis' nalatenschap kocht J.F. van Overmeer Fisscher zo'n 70 kleinere stukken (afb. 5), die hij in 1844 aan het Rijksmuseum van Oudheden schonk.

De ontwaakte belangstelling voor Javaanse oudheden leidde ertoe, dat bestuursambtenaren en plantagehouders ze gingen verzamelen en naar hun tuinen lieten slepen. Residentie- en plantagetuinen waren dan ook de plaatsen waar in de loop van de 19^e eeuw oudheden konden worden aangetroffen. Een voorbeeld is de al vermelde residentie van Semarang; die van Malang, waar de assistent-resident D. Monnereau in 1819 Reinwardt attent maakt op het later zo beroemd geworden beeld van de Godin van de Hoogste Wijsheid dat vervolgens naar Leiden werd getransporteerd;⁵ die van Pasuruan, waar de resident J.F.W. van Nes het beeld van een staande Ganesha in 1841 naar Leiden stuurde;⁶ die van Probolinggo, waar in Raffles' tijd het beeld stond dat nu het bekendste beeld is uit het Tropenmuseum.⁷ Ook particulieren lieten zich niet onbetuigd. De eigenaar van de suikerplantage Tanjung Tirtha, gelegen in de Prambanan-vlakte die zo rijk aan ruïnes is, bracht zoveel bijeen dat de oudheidkundige J.F.G. Brumund in 1854 daar zijn hart kwam ophalen.⁸ Deze beeldentuinen zijn alleen bekend uit geschreven bronnen. Slechts één afbeelding is mij bekend, en die is nu juist getekend door Franz Junghuhn (afb. 1).⁹

De natuuronderzoeker Junghuhn en de Javaanse oudheden

Europeanen in Nederlands-Indië zagen de tropische natuur vooral als angst-aanjagend. Het binnenland was dan ook nog nauwelijks betreden. Junghuhn daarentegen koesterde er een hartstochtelijke belangstelling voor. Hij erkende de natuur als goddelijk, zag haar als groots en gevarieerd en wilde er alle aspecten van leren kennen door het met eigen ogen te zien en te meten wat meetbaar was. Hij had zich dan ook voorzien van alle bestaande meet-apparatuur. Gedragen door koelies doorkruiste hij daarmee gedurende zijn verblijf in Nederlands-Indië het hele eiland Java en beklom onderweg 45 vulkanen; sommige meer dan eens. Hij onderscheidde horizontale zones, van zeespiegel tot bergtop. Elke zone had zijn eigen klimaat, flora en fauna. Zijn waardering liep van boven naar beneden. De natuur was voor hem het hoogste begrip, en cultuur het laagste. In zijn boeken tovert hij de lezer een bijna onbewoond paradijs voor van bergen en ongerepte bossen, en dat terwijl Java het dichtst bewoonde en bebouwde eiland van Nederlands-Indië was!¹⁰

Als een echte romanticus werd hij aangetrokken door ruïnes. In Europa bezocht hij ze ook al.¹¹ Op Java waren de ruïnes die de vroegere hindoes en boeddhisten hadden achtergelaten vaak in de natuur opgenomen, overwoekerd en soms letterlijk ermee vergroeid. Junghuhn noteerde:

'Vlechten mos en andere kruiden hebben een groen kleed over de muren geweven. Struiken bloeien tussen de stenen, en oude met mos overdekte agapetes-bomen, waarvan vele midden op de muren wortel hebben geschoten, breiden hun fraai gevormde takken uit over deze ruïnen.'

En elders vermeldt hij: 'Een reusachtige ficus die candi Perot, gelegen op de noordoost helling van de Soembing, geheel bemachtigd heeft, zodat boom en tempel bijna ineengesmolten zijn.' Deze laatste symbiose leidde overigens in 1907 tot gezamenlijke ondergang.¹²

In 1844 wijdde Junghuhn een artikel speciaal aan oudheden.¹³ Hij doet hierin een oproep aan de regering om een kenner opdracht te geven een systematisch overzicht met goede illustraties samen te stellen. Zelf geeft hij alvast een voorzet voor zo'n werk. Hij geeft een opsomming van 33 archeologische plaatsen. De meeste heeft hij bezocht of zelf ontdekt. Het levensgrote beeld van Durga-die-de-buffeldemon-doodt van candi Prambanan, noemt hij 'de schoonste figuur op geheel Java', candi Sewu, 'de grootste en schoonste van geheel Java'. De bouw van tempels noemt hij 'piramidaal'. Waarschijnlijk werd dit idee ingegeven doordat de ruïne van een Javaanse tempel waarvan de basis, het lichaam en het dak oorspronkelijk insprongen, wel iets van een piramide zal hebben. Bovendien heerste er in die tijd een idee dat Egypte met zijn piramides de bakermat was van alle oude beschavingen.¹⁴ Bij elke oudheid vermeldt hij de hoogte boven de zee in verband met zijn manier van dateren. Rekening houdend met het klimaat behorende bij de hoogte, geeft de verweringsgraad van de steen de leeftijd aan. De ouderdom van de ruïnes op het Diëng-plateau, waar een zeer vochtig klimaat heerst, schatte hij op 500 à 600 jaren.¹⁵

Bij het waarnemen van deze bouwvallen temidden van de natuur werd Junghuhn overvallen door bespiegelingen. In een vergezicht zag hij dan een opeenvolging van vervlogen tijdperken, waarin om beurten mens en natuur overheersten, waarin de mens de speelbal van de ondoorgrondelijke natuur was, en waarin de natuur uiteindelijk altijd overwint. In zijn waarderingschaal vielen de Javaanse oudheden die hij hoog op de bergen ontdekte in de hoogste categorie.

Junghuhns verlof in Leiden (eind 1848 - augustus 1855)

Junghuhn wilde tijdens zijn Europese verlof de reusachtige hoeveelheid notities die hij tijdens zijn onderzoekstochten over heel Java maakte, uitwerken en te boek stellen. Omdat hij er vakbibliotheken kon raadplegen en beoefenaars van de wetenschap aan de universiteit kon treffen, koos hij Leiden als vestigingsplaats om dat voornemen uit te voeren. Ook was hier het in 1818 opgerichte Rijksmuseum van Oudheden gevestigd.

Het publiceren van zijn onderzoeksresultaten verliep niet bepaald van een leien dakje. Het hoekige karakter van Junghuhn en de neerbuigende tradities van het Leidse wetenschappelijke wereldje strookten niet met elkaar.

Bovendien was de drukker niet berekend op zijn taak en beging ook de uitgever grove slordigheden. Niettemin kon Junghuhns grote werk *Java, Deszelfs Gedaante, Bekleding en Inwendige Structuur* in 13 afleveringen verschijnen (P.N. van Kampen, Amsterdam, 1849-1854). De tweede druk verscheen bij een andere uitgever en onder een iets gewijzigde titel, in vier delen: *Java, Zijn Gedaante, zijn Plantentooi en Inwendige Bouw* (C.W. Mieling, 's Gravenhage, 1853-1854). Het werd in Duitsland vertaald en in drie delen uitgegeven (Leipzig, 1852-1854).

Tijdens zijn onderzoekstochten had Junghuhn regelmatig tekeningen gemaakt van bijzondere fenomenen van de natuur, maar ook van oudheden die hij met eigen ogen had gezien. Hiermee illustreerde hij zijn publicaties. Aan zijn grote werk over Java voegde hij een platenatlas van 11 landschappen toe, getiteld: *Atlas van Platen. Bevattende elf pittoreske gezigten behoorende tot het werk, Java, Zijne Gedaante, zijn Plantentooi en Inwendige Bouw*. De kleuren-litho's hiervoor werden, evenals de kaarten en profielen, per aflevering mee-geleverd. Ze verschenen onregelmatig tussen 1850 en 1854.¹⁶ De 11 platen tonen landschappen die volgens Junghuhn karakteristiek zijn voor Java. Hij geeft van elk een beschrijving van verschillende bladzijden in deel I van zijn werk.

Junghuhns plaat 'Goenoeng Soembing' (afb. 1)

Op een van de landschapsplaten staat een beeldentuin, die van het residentiehuis van Magelang. En dat is nu juist de plaat waarover ik het in deze bijdrage wil hebben (afb. 1). Het gaat hier om de plaat 'Goenoeng Soembing'. Ook van deze plaat geeft Junghuhn een uitgebreide beschrijving van de natuurlijke gesteldheid en de bebouwing van het landschap, ook van veel niet zichtbare details.¹⁷

Het landschap is het dal van de Progo-rivier. Deze rivier loopt op de plaat van rechts, waar hij buiten de plaat ontstaat op de berg Sendoro, naar links, richting de zuidkust. Het dal heeft aan beide zijden een steile wand. De rivier kronkelt door het dal dat bezaaid is met grote rolstenen, waardoor de rivier regelmatig in twee stromen gesplitst wordt. De bevoeide rijstvelden in het dal zijn uitgestrekt, tegen de berghelling vormen ze trapsgewijs oplopende smalle stroken. Midden op de achtergrond staat een van Junghuhns geliefde vulkanen, de Soembing. 'Met majesteit verheft deze hooge berg zijne kruin; zijn top rijst 10348 voet boven de zeespiegel.' Op de plaat is het zulk helder weer dat alle ribben en kloven van de vulkaan duidelijk te zien zijn. In een van de kloven aan de oost-zuidoostelijke kant van de Soembing ligt op een hoogte van 2225 voet de tempel Selogriyo. Elk bosje op de lichte grasbodem is een dorp. De hutten zijn niet te zien, want ze zijn omgeven door bomen, zoals kokos-, areng- en pinangpalmen en bamboe. 'Dorpsbosjes' noemt Junghuhn ze. De bodem van dit dal bestaat uit vulkanische materialen. De dichtbij gelegen Merapi barst nog regelmatig uit. Het fijne lavastof dat hij uitstoot, verandert later in vruchtbare bodem. Duizenden mensen leven hier tevreden van de opbrengst ervan. Dit brengt Junghuhn tot een van zijn bespiegelingen. De scheppende en vernietigende krachten van de natuur werden door de brahmanen symbolisch voorgesteld in goden. Hun beelden vereerden zij in tempels. Die tempels zijn nu vervallen en overwoekerd. De vroeger heilige beelden liggen verguisd op het land. Maar in het schouwspel van vuurspuwende bergen en dorpsbosjes openbaart zich de waarheid van die godsdienst, de almacht van de natuur.

Over de beelden die in de tuin staan, vertelt Junghuhn dat de resident ze heeft verzameld en daar heeft laten neerzetten. Ze zijn afkomstig uit de tijd 'toen onder Hindoe-kolonisten op Java algemeen de Brahma-godsdienst werd beleden. Dergelijke standbeelden, gehouwen uit poreuse, trachietische lava van blaauwachtige grijze kleur, voorstellende Ganesa, Doerga, den stier, den leeuw, enz., worden in de nabijheid der tempelruïnen en in vele andere oorden dezer residentie verstrooid in het rond gevonden.' Junghuhn tekende het landschap vanuit de tuin van het residentiehuis van Magelang (residentie

Afbeelding 1
Goenoeng Soembing, kleurenlitho op
karton, 33 x 56 cm. Foto: collectie
KITLV, Leiden, inv.nr. 50 H 20

Konink. v. W. v. d. K. v. d. K.

SOEMBING.

Kedu, Midden-Java). Hij vermeldt dat hij de tekening maakte op 11 april 1840 om half acht 's ochtends. Terwijl hij alle informatie zoals de hoogten van het landschap en de tuin (1180 voet), de windrichtingen, de weersgesteldheid en het tijdstip van de dag met grote precisie opgeeft, moet hij hier betrappt worden op een onjuistheid. De beelden die hij in de residentietuin van Magelang tekende, stonden in Leiden!

Javaanse oudheden in Nederland

De eerste Javaanse oudheden die het jonge koninkrijk der Nederlanden bereikten, werden naar het Koninklijk Instituut, de voorloper van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen in Amsterdam gestuurd. Dit instituut was ook toen al gevestigd in het Trippenhuis aan de Kloveniersburgwal. Het waren de drie magistrale Singosari-beelden uit de tuin van Engelhard, die in 1819 als eerste waren verscheept, de Bhairawa, Ganesha en de liggende stier (afb. 3). Over deze drie beelden in Amsterdam schreef Caspar Reuvens de eerste Nederlandse studie: *Verhandeling over drie Javaansche beelden* (Amsterdam, 1826). Hij was de eerste hoogleraar oudheidkunde en de eerste directeur van het Oudheidkundig Museum in Leiden. Ook daarheen werden Javaanse oudheden gestuurd, om te beginnen door Reinwardt, zoals boven al vermeld. In 1835 werd het museum ondergebracht aan de Breestraat 18 en vijf jaar later voor het publiek opengesteld. In hetzelfde jaar werd dit museum bestemd tot onderkomen van alle Amerikaanse en Aziatische oudheden in Nederland en werden de beelden uit Amsterdam naar Leiden overgebracht. Deze forse aanwas was voor de tweede directeur van het museum, Conradus Leemans, aanleiding een catalogus samen te stellen: *Beredeneerde Beschrijving der Asiatische en Amerikaanse Monumenten van het Museum van Oudheden te Leyden*, (Leiden, 1842). De Javaanse oudheden bleven ook daarna toestromen.

Bijna alle ongeveer 450 Javaanse oudheden stonden in de grote zaal opgesteld: de zes levensgrote beelden van candi Singosari, de Brahma en Prajnaparamita, de drie van Ungaran en nog eens 30 minder spannende, stenen beelden door Reinwardt aangebracht. Maar ook nog metalen beeldjes en ceremoniële gebruiksvoorwerpen, inclusief vroege ijzeren en bronzen namaakbeeldjes.¹⁸ Behalve in Nederlands-Indië waren dergelijke zaken nergens ter wereld te vinden. In de tijd dat Junghuhn zich in Leiden vestigde, was dit museum met zijn uitzonderlijke collectie Javaanse oudheden beslist al een bezienswaardigheid en het spreekt vanzelf dat hij het heeft bezocht.

De beelden die Junghuhn in Leiden tekende

Waarom tekende Junghuhn Leidse beelden in de Magelangse residentietuin? Gefascineerd door het landschap waarin hij opnieuw de grootsheid van de natuur zag, maakte hij op 11 april 1840 waarschijnlijk slechts een vluchtige schets van de dichtbijzijnde beelden. Toen hij de tekening voor publicatie moest inleveren, kwam wellicht het idee bij hem op de beelden realistisch te maken door ze in het Rijksmuseum van Oudheden na te tekenen.

Alle Leidse beelden die Junghuhn heeft nagetekend, hebben iets wat andere beelden niet hebben en waaraan ze geïdentificeerd kunnen worden.

Junghuhns onschuldig bedrog is een goede aanleiding om de beelden die al in 1850 in Nederland waren, te bespreken. Ik doe dat van links naar rechts

op de plaat. Bedenk hierbij dat de beelden gespiegeld zijn voorgesteld. Alleen

de slurf van Ganesha buigt in de goede richting (afb. 4). Wellicht heeft de lithograaf gedacht dat dit detail, dat vergeleken kon worden bij het tiental Ganesha's dat naast elkaar in de zaal stond opgesteld, met de werkelijkheid moest overeen komen. Als deze verklaring klopt, betekent het ook, dat hij zich ervan bewust was dat alles in spiegelbeeld te zien zou zijn, maar dat het hem niets uitmaakte.

Een indruk van de inrichting van de zaal met Javaanse oudheden waar Junghuhn zat te tekenen, geeft een prent bij een artikel over deze collectie in het Franse familietijdschrift *Magasin pittoresque* uit 1861.¹⁹ Omdat de gehele collectie Javaanse oudheden in 1903 werd overgedragen aan het Rijksmuseum voor Volkenkunde, en kort daarna werd gepubliceerd door H.H. Juynboll in zijn *Javaansche Oudheden* (Leiden 1909), verwijs ik zowel naar de catalogus van Leemans, als naar die van Juynboll.

Een beeld van een godin staande op een liggende leeuw (afb. 2)

Leemans 1842, p. 14, I A a 20; Juynboll 1909, p. 15

Hoogte 81 cm.

door C.G.C. Reinwardt opgestuurd in 1823

Het oppervlak van het beeld is enigszins afgesleten waardoor het moeilijk is details te onderscheiden. Wellicht houdt de godin in beide achterste handen een lotusknop. In de rechter onderhand een pijl en in de linker een boog. Ze draagt een kastekoord dat in een bocht voor haar onderlichaam langs naar achteren loopt. Haar oorsieraden zijn lang. De uiteinden van de sjerpen van zeer fijne stof, waarmee haar heupkleed wordt vastgehouden, zwaaien zwierig naar buiten. Ze staat rechtop op een lotuskussen dat op de rug van de liggende leeuw ligt. Haar rijdier draagt een dubbele halsband. De godin op de leeuw is uit een achterplaat gehakt. Aan weerszijden van deze achterplaat staat een grote pot met een bos lotusbladeren en knoppen die tot bovenaan de plaat reiken. De leeuw, die met zijn kop naar rechts is gekeerd, slaat zijn staart om de bloempot aan de linkerkant. Dit geheel is op een lotussokkel met een horizontale band tegen een tweede achterplaat geplaatst. Vóór op de sokkel is een rechthoekig vlak aangebracht, geschikt voor een inscriptie of jaartal. Helaas is het leeg gebleven. Welke godin hier is voorgesteld kan ik niet achterhalen. Het is zeker niet Durga die-de-buffeldemon-doodt; zij staat zonder lotuskussen op de rug van de door haar overwonnen buffeldemon. De potten met lotusplanten zouden op een vergodelijkt mens kunnen wijzen. Het beeld dateert waarschijnlijk uit de 15^e eeuw.

Een beeld van een gehurkt zittende man met tulband (afb. 3)

niet in Leemans 1842; Juynboll 1909, p. 43

Hoogte 63 cm.

Overgenomen van de heer A.F.H. van der Poel, 1850

De gehurkte figuur heeft zijn armen om zijn knieën gevouwen en de handen op zijn schouders gelegd. Hij draagt een hoge tulband. Verder lijkt hij niet gekleed. Het beeld stelt een kluizenaar in meditatie voor. Zowel zijn houding als de wat grove uitvoering van dit beeldhouwwerk zijn typisch voor de zogenaamde 'Polynesische oudheden' of 'Pajajaran-beelden'. Dit zijn beelden in een primitieve stijl die vooral op getrapte heiligdommen op berghellingen

Afbeelding 3
Beeld van een zittende
man, h. 63 cm., 16^e-18^e
eeuw, Museum Volken-
kunde, inv.nr. 1403-
1976. Foto: Museum
Volkenkunde, Leiden

en onder bomen op dorpspleinen gevonden worden. Ze werden waarschijnlijk eeuwenlang gemaakt ten behoeve van een oorspronkelijk Javaans geloof dat bleef voortbestaan naast het hindoeïsme en boeddhisme, en dat vooral door vorsten en adel werd aangehangen. Sommige zijn voorzien van jaartallen vanaf de 14^e eeuw.²⁰

De tulband als hoofdtooi voor kluizenaars en andere figuren die met het bovennatuurlijke in verbinding staan, verschijnt in de hindoe-boeddhistische kunst waarschijnlijk voor het eerst in de heilige badplaats Belahan op de Oost-Javaanse berg Penangungan. Op de achterwand van het bassin worden zwevende wijzen (*resi*'s) afgebeeld met deze hoofdtooi. Deze badplaats dateert vermoedelijk uit het begin van de 10^e eeuw.²¹ Daarna worden steeds meer goddelijke wezens met een tulband getooid. De Agastya van de Singosari Torentempel van circa 1290 is er zo een (zie hieronder).²² In de 19^e eeuw zijn alle goden in het Javaanse schaduwpoppenspel van zulke gelaagde tulbanden voorzien.²³ De tulband van ons beeld lijkt eerder op die van de 19^e-eeuwse schaduwpoppen, dan op die van het Agastya-beeld van candi Ngrimbi (eind 14^e eeuw). Het zal eerder in de 16^e tot 18^e eeuw zijn gemaakt dan in de 14^e.

Afbeelding 4
Beeld van een liggende
stier, h. 113 cm., circa
1290, Museum Volken-
kunde, inv.nr. 1403-
1682. Foto: Museum
Volkenkunde, Leiden

Een beeld van een opgetuigde, liggende stier (afb. 4)

Leemans 1842, p. 19, nr. I A a 32; Juynboll 1909, p. 39

Hoogte 113 cm.

Uit de collectie van N. Engelhard en in 1841 van Amsterdam naar Leiden overgebracht

De stier, die ook wel Nandi wordt genoemd, is het rijdier van de god Shiva. Daarom is hij opgetuigd. Op het fraai bewerkte zadeldek ligt nog een lotuskussen. Daarop kan Shiva plaatsnemen. Het is vergelijkbaar met het lotuskussen op de rug van de leeuw van de godin van afbeelding 2. Er zijn veel beelden van liggende stieren bekend. Dat is logisch, want over heel Java zijn tempels gevonden die aan Shiva waren gewijd, in het bijzonder op Midden-Java. In de Oost-Javaanse periode zijn er minder gebouwd; de Torentempel van Singosari (circa 1290) en de al genoemde candi Ngrimbi (eind 14^e eeuw) zijn het bekendst.

De stier kreeg meestal een apart gebouwtje waarin hij met snuit gericht naar de ingang van Shiva's tempel werd neergelegd. Dit beeld moet tegenover de ingang van de Torentempel gelegen hebben. Het is een van de drie waarover Reuvens in zijn *Verhandeling* van 1826 schreef. Andere stieren zijn niet zo rijk opgetuigd. Het is typisch voor de monumentale Singosari-kunst om godenbeelden van kostbare materialen te voorzien. Een tweede beeld van een Singosari-stier bevindt zich in het Nationaal Museum in Jakarta, maar was in Junghuhn's tijd nog in situ.

Deze stier dateert samen met de Torentempel van Singosari waarschijnlijk uit omstreeks 1290.²⁴

Het grote beeld had een prominente plaats in de museumzaal waar Junghuhn het moet hebben nagetekend en verkleind.

Een beeld van de olifantkoppige god Ganesha (afb. 5)

niet in Leemans 1842; Juynboll 1909, p. 23

Hoogte 61 cm.

Geschenk de heer P.J. Elout, 1842

Beelden van de Javaanse godheid Ganesha hebben een aantal vaste kenmerken. Bijna altijd is hij zittend weergegeven, waarbij de korte beentjes om de dikke buik heen zijn geslagen en de voetzolen elkaar raken. Hij heeft, evenals Shiva, een sieraad op het midden van zijn haartooi dat bestaat uit een doodskop met een liggende halve maan er onder. Zijn kastekoord is een cobra, net als dat van Shiva. Hij heeft vier armen. In zijn bovenste rechterhand

Afbeelding 5
Beeld van Ganesha,
h. 61 cm., Midden-
Javaanse periode,
Museum Volkenkunde,
inv.nr. 1403-1688. Foto:
Museum Volkenkunde,
Leiden

houdt hij een bijl en in zijn linker een gebedsnoer. Met zijn slurf pakt hij snoepjes uit een schaalte in zijn linkeronderhand. In zijn rechteronderhand houdt hij zijn afgebroken slagand. Bijna altijd is hij in hoogreliëf uit een achterplaat gehakt.

Bij dit beeld zijn hierop drie afwijkingen. Ten eerste: zijn rechterhand ligt horizontaal op zijn knie. Wanneer Ganesha zijn eigen tand vasthoudt, houdt hij zijn hand in verticale stand. Het beschadigde object in deze hand was dus waarschijnlijk een tweede schaalte. Ten tweede: enkele details zijn niet uitgewerkt. Zijn halsketting, bovenarmbanden en enkelbanden zijn glad gebleven, maar behoren als juwelen bewerkt te zijn. Ten derde: het beeld is vrijstaand opgevat. Er is geen achterplaat. Van de tien Ganesha-beelden die er in 1850 al in het Rijksmuseum van Oudheden aanwezig waren, is dit de enige zonder achterplaat.

Het beeld dateert vermoedelijk uit de late Midden-Javaanse periode.

Het lijkt er op dat de attributen in de bovenhanden nadien zijn beschadigd.

Omdat ze vrijstaand waren, waren ze kwetsbaar.

Een bronzen draagring versierd met een zittende leeuw (afb. 6)

niet in Leemans 1842; Juynboll 1909, p. 130

Hoogte 8,1 cm.

Geschenk van de heer Van Overmeer Fisscher uit de collectie H.J. Domis, 1844

Het leeuwje zit met alle vier de poten op een klein, rechthoekig sokkeltje. Zijn bek is opengesperd. Achter zijn opstaande oren zit een gebogen hoorn. Een flinke dos manen bedekt zijn borst. Achter op zijn kop is een ring aangebracht. De ring staat in de richting van zijn ruggengraat. In de collectie Domis die in 1844 in het Rijksmuseum van Oudheden kwam, bevonden zich nog drie andere bronzen leeuwjes,²⁵ maar die hebben geen ring achter hun kop, of de voorpoten omhoog geheven. Eerder was er een bronzen leeuw van 16,6 cm. hoog aanwezig,²⁶ die ook zit op een rechthoekige sokkel en ook een flinke bos manen heeft, maar waarover een ketting met belletjes hangt.

Hij heeft een grote ring op zijn kop, die dwars staat op zijn lichaam.

Een paar van dit soort leeuwjes zat oorspronkelijk tegenover elkaar gesoldeerd op de schouder van een groot bronzen vat. Wanneer er een stok door de ringen werd gestoken, kon het vat door twee mannen gedragen worden. Elk nam dan een uiteinde van de stok op de schouder. Deze manier van dragen is afgebeeld op een van de verhalende reliëfs op de Borobudur.²⁷ Precies zo'n pot van 44,5 cm. hoog, waar de leeuwjes nog op de schouder zitten, bevindt zich in het Nationaal Museum in Jakarta.²⁸

Hoewel Junghuhn de leeuw tekende op een ronde sokkel, moet het toch een van deze twee bronsjes geweest zijn die hij heeft nagetekend. Maar dergelijke leeuwen bestaan ook in steen. Ze flankeren als een wachterpaar de ingang van een heiligdom.²⁹ Stenen leeuwen zijn echter zelfstandige beeldhouwwerken, terwijl bronzen leeuwjes onderdeel van een groter voorwerp zijn.

In Leiden bevond zich geen stenen leeuw, maar Junghuhn heeft ze op Java gezien, op het terras van de regent van Magelang en ook bij candi Selogriyo, waar drie van zulke leeuwen lagen.³⁰ Zo kwam hij waarschijnlijk op het idee een bronzen leeuw in zijn tekening tot stenen beeld te verheffen. Alleen vergat hij de ring weg te laten.

De zittende leeuwjes met de hier genoemde kenmerken zijn Midden-Javaans dat wil zeggen 9^e-eeuws.

Afbeelding 7
 Beeld van Agastya,
 h. 135 cm., Midden-
 Javaanse periode,
 Museum Volkenkunde,
 inv.nr. 1403-1623.
 Foto: Museum Volken-
 kunde, Leiden

Een beeld van de shivaïtische leraar Agastya (afb. 7)

Leemans 1842, p. 10, nr. I A a 13; Juynboll 1909, p. 11

Hoogte 135 cm.

Geschenk H.J. Domis, 1828

Er zijn veel Agastya-beelden bewaard, want hij behoort tot de vaste groep godenbeelden van een shivaïtische tempel en die zijn in groten getale over heel Java verspreid gevonden. Hij heeft een aantal vaste kenmerken: hij is altijd staande en twee-armig, en als kluizenaar draagt hij zijn lange haar opgebonden en voorzien van een diadeem. Op zijn linkerschouder ligt een waaier. Als enige godheid in het Javaanse hindoeïsme laat hij baard en snor staan. Zijn kastekoord is een bandelier. De aan weerszijden aan zijn voeten knielende leerlingen zijn slechts een enkele keer aanwezig.

De achterplaat en verschillende details aan de voorkant, waaronder zijn beide handen, zijn afgebroken. Door vergelijking met minder beschadigde beelden is het goed mogelijk de ontbrekende details in te vullen. Het Agastya-beeld van de Midden-Javaanse candi Rejo in het Nationaal Museum in

Jakarta is onbeschadigd en net als het Leidse beeld voorzien van knielende leerlingen.³¹ In zijn rechterhand houdt hij een gebedsnoer; in de linker een waterkan. Aan weerszijden tegen de achterplaat staat een steel waarvan de bovenkant is afgebroken. Aan zijn rechterkant is dat een drietand, aan zijn linkerkant een rinkelbel. De rinkelstaf komt slechts zelden voor.

Het beeld is afkomstig van een van de Midden-Javaanse tempels van Gedong Songo.

Junghuhn heeft in zijn tekening de afgebroken delen van de achterplaat gecompleteerd en van de afgebroken steel van de rinkelstaf een kromme tak gemaakt.

Een beeld van een zittende godheid met een schelphoorn in de hand (afb. 8)

Leemans 1842, p. 8, nr. I A a 8; Juynboll 1909, p. 3

Hoogte 66 cm.

Opgestuurd door C.G.C. Reinwardt, 1823

De godheid heeft twee armen. Hij houdt beide handen voor het lichaam, de rechter boven de linker. In zijn rechterhand houdt hij een schelphoorn vast, met de punt naar beneden; op de uitgestrekte palm van de linkerhand ligt een lotus. Het haar is opgebonden. Hij draagt vele sieraden, maar geen kasteoord. De lange uiteinden van het lint waarmee zijn onderkleed om het

Afbeelding 8
Beeld van een zittende
godheid, h. 66 cm.,
Midden-Javaanse
periode, Museum
Volkenkunde, inv.nr.
1403-1596.
Foto: Museum Volken-
kunde, Leiden

middel is vastgeknoopt, lopen onder zijn benen door en hangen over de lotussokkel waarop hij zit. De godheid heeft een ovaal aureool achter zijn hoofd, waarvan de rechterkant is afgebroken. Het beeld is vrijstaand. Vanwege de schelphoorn is dit beeld vaak als Vishnu geïdentificeerd. Vishnu wordt wel *shankhapani* ofwel 'degene met de schelphoorn in de hand' genoemd en de schelphoorn is samen met het rad zijn belangrijkste attribuut. Maar Javaanse Vishnu-beelden hebben altijd vier armen. In de bovenhanden bevinden zich steeds de schelphoorn en het rad.³² Het is daarom waarschijnlijker dat dit beeld een vergoddelijkt mens is. Een bekend Midden-Javaans beeld van een vergoddelijkt vorst is bijvoorbeeld het Shivabeeld van candi Prambanan, dat in het jaar 856 werd ingewijd. Het is de vergoddelijkt vorm van vorst Rakai Pikatan. Bij dat beeld maken de beide onderhanden samen een gebaar. Dat is de enige uiterlijke aanwijzing dat het niet om een 'gewone' Shiva gaat.

Nu bestaan er ook Oost-Javaanse beelden van vergoddelijkt vorsten met dergelijke gebaren van beide onderhanden, waarbij de handen tegelijkertijd nog een voorwerp vasthouden. Dat zijn dan voorwerpen die evenals het gebaar te maken hebben met meditatie en verering van de Hoogste Wijsheid: een lotusbloem, lotusknop, *lingga*, gebedsnoer, of waterpot. De schelphoorn is wellicht ook zo'n voorwerp. Eén geval is mij bekend. Bij een gouden godenpaar uit de Midden-Javaanse periode, dat waarschijnlijk een vergoddelijkt mensenpaar voorstelt, houdt de vrouw een schelphoorn met de linkerhand voor het lichaam.³³

De sieraden zowel als de lichaamsvormen van de godheid wijzen op vervaardiging in de Midden-Javaanse periode; wellicht het laatste deel daarvan. Junghuhn heeft het beeld een rechthoekige sokkel gegeven.

Een beeld van een godin zittend op het lijk van een mens (afb. 9)

Leemans 1842, p. 16, nr. 24; Juynboll 1909, p. 36

Hoogte 57 cm.

Opgestuurd door C.G.C. Reinwardt, 1823

De godin zit met haar rechterbeen opgetrokken en haar linkerbeen onder zich gevouwen op het lijk van een man. Hij ligt met zijn gezicht naar beneden en de armen langs het lichaam gestrekt op een lotuskussen. Zij heeft acht armen. In haar handen houdt zij vanuit de toeschouwer gezien linksonder beginnend en met de klok mee: zwaard, olifantshaak, pijl, drietand, lasso, boog, afgeslagen mensenhoofd, kommetje. Haar halsketting bestaat uit aaneengeregen schedels en haar kastekoord is een cobra. Ze heeft een aureool achter haar hoofd en zit tegen een achterplaat. Zij is de esoterische hindoe-godin Camundi.³⁴ Opmerkelijk is dat de lichamelijke kenmerken die bij deze afschrikwekkende godin horen, in het Javaanse beeld niet zijn toegepast. Ze is in de beeldhouwkunst van het Indisch subcontinent uitgemergeld met hangende borsten, heeft holle ogen en ingevallen wangen, houdt haar mond open en toont haar slag tanden.

Het Leidse beeld is gevonden in de omgeving van het Oost-Javaanse Malang of Besuki. Met het slanke lichaam en de lotussokkel met accoladevormige bloembladeren lijkt ze mij laat Midden- of vroeg Oost-Javaans.

Haar manier van zitten en de houding van haar rechterhand met zwaard zijn karakteristiek. Dit beeld zag je als bezoeker het eerst als je de grote museumzaal binnenkwam.

Afbeelding 9
 Beeld van een godin
 zittend op een lijk,
 h. 57 cm., Midden- of
 vroeg Oost-Javaanse
 periode, Museum
 Volkenkunde, inv.nr.
 1403-1589.
 Foto: Museum Volken-
 kunde, Leiden

Omdat Junghuhn meer waarde hechtte aan realisme dan aan historische waarheid, beschikken we nu over deze zeer vroege afbeeldingen van Javaanse beelden in Nederland. Daarbij helpen ze ons ook om enigszins te achterhalen welke beelden in de tuin in Magelang stonden. Junghuhn zocht in Leiden beelden uit die leken op die in Magelang. Onder de 73 oudheden die 15 jaar later bij de resident van Magelang werden geregistreerd, waren Durga's, liggende stieren, Ganesha's, zittende leeuwen en een Agastya met knielende leerlingen.³⁵ Een aantal ervan werd overgebracht naar het Bataviaasch museum.³⁶ De liefhebber van Javaanse oudheden die ze bijeenbracht, was de resident C.L. Hartman (1833-1843), die ook de Borobudur liet schoonmaken. Hierbij is het goed te bedenken dat dit soort beelden, ook in Nederland, tot ver in de 20^e eeuw buiten werden opgesteld. Hartmans beeldentuin werd door een oudheidkundige tijdgenoot geroemd als een 'prachtige hof en tevens een oudheidkundig museum'.³⁷

Afkortingen

Leemans 1842: C. Leemans, *Beredeneerde Beschrijving der Asiatische en Amerikaanse Monumenten van het Museum van Oudheden te Leyden*, Leiden, 1842.

Juynboll 1909: H.H. Juynboll, *Javaansche Oudheden*, Leiden, 1909.

Met dank aan Hanneke van den Muyzenberg voor waardevolle suggesties tot verbetering van de tekst van deze bijdrage.

1. De literatuur over Frans Junghuhn is schier eindeloos; alles is te vinden in de bibliotheek van het KITLV te Leiden. De biografische gegevens in deze bijdrage zijn ontleend aan H. van der Kamp, 'Franz Junghuhn; een korte biografie', *De Boekerij* 2/2 (1999), pp. 14-16; *Java's Onuitputtelijke Natuur. Reisverhalen, tekeningen en fotografieën van Franz Wilhelm Junghuhn*, gekozen en toegelicht door R. Nieuwenhuys en F. Jaquet, Alphen aan de Rijn, 1980; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Deel II, 2e druk, Den Haag en Leiden, 1918, pp. 223-226.
2. *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Deel I, 2^e druk, Den Haag en Leiden, 1917, p. 634.
3. H.J. Domis, 'Salatiga, Merbaboe en de Zeven Tempels', *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* 10 (1925), pp. 105-130.
4. Inv.nrs. 1403-1621, -1625 en -1626.
5. J. Fontein, *The Sculpture of Indonesia*, Washington en New York, 1990, cat.nr. 24.
6. P. Lunsingh Scheurleer, 'Ganesha van de berg Semeru: Een staande Ganesha aan de wandel', *Aziatische Kunst* 30/4 (2000), pp. 8-19.
7. P. Lunsingh Scheurleer, 'The well-known Javanese statue in the Tropenmuseum, Amsterdam and its Place in Javanese Sculpture', te verschijnen in *Artibus Asiae* in 2009.
8. D. Paul, 'Deity or deified king? Reflections on a unique Vaisnavite sculpture from Java', *Artibus Asiae* 40 (1978), pp. 211-333; in 1865 volgde de fotograaf Van Kinsbergen Brumunds spoor en maakte de fotonrs. 176-199, zie G. Theuns-de Boer en S. Asser, *Isidore van Kinsbergen, Photo Pioneer and Theatre Maker in the Dutch East Indies*, Amsterdam en Zaltbommel, 2005.
9. Voor een beschrijving van de houding van de Europeanen ten opzichte van Javaanse oudheden, zie P. Lunsingh Scheurleer, 'Collecting Javanese Antiquities; the appropriation of a newly discovered Hindu-Buddhist civilization', in: P. ter Keurs (red.), *Colonial Collections Revisited* (Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 36), Leiden, 2007, pp. 71-114.
10. E.M. Beekman, 'Junghuhn's perception of Java's nature', *Canadian Journal of Netherlandic Studies* 12 (1991), pp. 11-20; E.M. Beekman, 'F.W. Junghuhn (1809-1864): Verheffing van de tropische natuur', *Paradijzen van Weleer; koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950*, Amsterdam, 1998, pp. 157-211.
11. Nieuwenhuys en Jaquet, *Op.cit.* (noot 1), pp. 80-86.
12. *Rapporten van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië* 1914, p. 292.
13. F. Junghuhn, 'Ruïnen van Java; korte ontleding der steenen gedenkteeken, welke de hindoes op Java hebben achtergelaten', *Tijdschrift voor Neêrland's Indië* 6/2 (1844), pp. 341-381, p. 355.
14. Dit idee wordt uitgewerkt in het proefschrift van Mirjam Hoijsink: *Caspar J.C. Reuvers en de musea voor oudheden 1800-1840*, verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam op 19 maart 2009.
15. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat ze uit de 8^e of 9^e eeuw stammen.
16. De informatie over de platen is uitgezocht door Hans van der Kamp. Zijn archief wordt bewaard in het KITLV te Leiden, inv. H 1492, 174, voor de informatie over de platen zie enveloppen 1044 en 1060. Met dank aan Andreas Weber, die mij hierop attent maakte.
17. *Java, etc.*, 2e druk, 1853, pp. 418-421. De complete beschrijving is ook opgenomen in Nieuwenhuys en Jaquet, *Op.cit.* (noot 1), pp. 60-61; de vulkaan beschrijft Junghuhn in *Java, etc.* dl. II, pp. 338-362.

18. P. Lunsingh Scheurleer, 'Singosari-beelden in de Nieuwe Kerk', *Aziatische Kunst* 35/4 (2005), pp. 42-72.
19. Zie Lunsingh Scheurleer, *Op.cit.* (noot 18), afb. 1.
20. N.J. Krom, *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*, Den Haag, 1923, pp. 121-126; voor afbeeldingen zie Theuns-de Boer en Asser, *Op.cit.* (noot 8), p. 226, nrs. 1-9, 14, 22-28, 35-36, 42, 49-51.
21. P. Lunsingh Scheurleer, 'The Javanese Statue of Garuda carrying Wisnu and its Shrine', te verschijnen in *Artibus Asiae* eind 2009.
22. A.J. Bernet Kempers, *Ancient Indonesian Art*, Amsterdam, 1959, pl. 238.
23. Endang Sri Hardiyati en P. ter Keurs (red.), *Indonesia; de ontdekking van het verleden*, Amsterdam, 2005, pp. 104-105.
24. Lunsingh Scheurleer, *Op.cit.* (noot 7); zie ook Lunsingh Scheurleer, *Op.cit.* (noot 18).
25. Inv.nrs. 1403-1812 t/m -1814.
26. Inv.nr. 1403-1634.
27. Op de bovenste reeks van de balustrade van de eerste gaanderij van de Borobudur (Serie I(B)a, pl. XXV, 221). Om een vijver met lotusplanten is het een gedrang van waterscheppende mensen. Twee mannen voeren een grote met water gevulde pot op deze manier af. De draagringen zijn hier onversierd.
28. *Lembaga Kebudayaan Indonesia "Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen" Jaarboek X January 1948 – 31 December 1951*, Bandung, 1954, p. 123, fig. 9.
29. De Borobudur had bijvoorbeeld oorspronkelijk zulke leeuwenparen staan op verschillende hoogten aan weerszijde van elk van de vier trappen die kruislings over het monument lopen, zie T. van Erp, 'Eenige Mededeelingen betreffende de Beelden en Fragmenten van Boroboedoe in 1896 geschonken aan Z.M. den Koning van Siam', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 73 (1917), pp. 285-310; Th. van Erp, 'Hindu-Javaansche Beelden thans te Bangkok', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 79 (1923), pp. 491-528.
30. Junghuhn, *Op.cit.* (noot 13), p. 356.
31. Inv.nr. 5508; OD-foto 2228; andere Agastya-beelden met leerlingen zijn die van candi Banon, en van Ngupit, Surakarta, zie *Rapporten van de Oudheidkundige Commissie 1905-1906*, pl. 80.
32. J.E. van Lohuizen-de Leeuw, *Indo-Javanese Metalwork*, Stuttgart, 1984, cat.nrs. 28, 29; A. le Bonheur, *La Sculpture indonésienne au musée Guimet*, Paris, 1971, p. 215; P. Lunsingh Scheurleer and M.J. Klokke, *Divine Bronze*, Amsterdam en Leiden, 1988, cat.nr. 26; het Vishnu-beeld van candi Prambanan: *Rapporten van de Oudheidkundige Commissie in Nederlandsch-Indië 1909*, Batavia en Den Haag, 1911, pl. 122.
33. *Koleksi Museum Nasional*. Deel III, Jakarta, 1985/1986, cat.nr. 34 en 35, hoogte 11 cm.
34. Een Singosari-beeld volgt dezelfde iconografie. Dit komt zelden voor in de hindoe-boeddhistische kunst van Java. Het Singosari-beeld heeft een Oud-Javaanse inscriptie op de rug waarin het omgerekende jaartal 1292 voorkomt en zij is geïnspireerd op beelden uit het Pala-rijk, zie Lunsingh Scheurleer, *Op.cit.* (noot 7).
35. Gezien door N.W. Hoepermans, *Rapporten van den Oudheidkundigen Commissie in Nederlandsch-Indië 1913*, pp. 183-194.
36. *Rapporten van de Oudheidkundige Commissie in Nederlandsch-Indië 1914*, pp. 211-213. De Agastya in het Nationaal Museum te Jakarta, inv.nr. 60.
37. J. Munnich, 'Eenige bijdragen tot het onderzoek der oudheden op Java', *Indisch Magazijn*. Tweede twaalfde, nr. 1 (1845), p. 185.